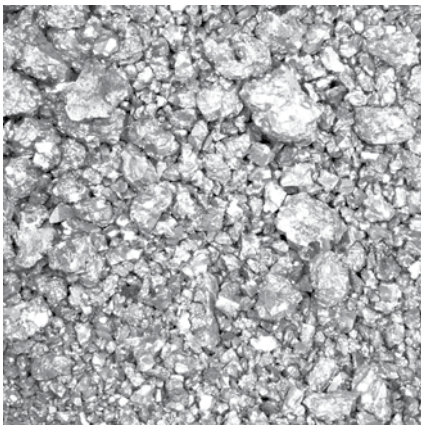

تهیه و تنظیم:
مهندس اکبر شیرزاده

پژوهشی در دیرینه شناسی تولیدارح ایران باستان

دیبای شوشتر و منسوجات شام و مصر، رقم عمده‌ای از صادرات را تشکیل می‌داد.»

تصویر شماره یک- نقره خالص و خام

تصویر شماره یک، یکی از فرآورده‌هایی که تولید و صادر می‌شد. باید دقت کرد که هنرمندان دست‌اندرکار پارچه‌های ابریشمی همیشه به فکر ابتکارات جدید و نوآوری در هنر خود بودند و مرتب ایده‌های جدیدی را با استفاده از سفارشات دریافت شده از تجار و خریداران خارجی به ظهور می‌گذاشتند و گوش به زنگ درخواست‌های متفاوت و رنگ‌های مختلف بودند. برحسب نوشته سیدنیوف، اسقف کلرمن، منسوجات بافت ایران در قرن پنجم میلادی

یکی از درخشان‌ترین دوره‌های تاریخی ایران است. علی سامی در کتابی تحت عنوان «پارچه‌های زمان ساسانی» می‌نویسد «بافتن پارچه‌های پشمی و ابریشمی و صدور کالاها و فرآورده‌های حوزه پهناور ساسانی به سایر کشورهای شرق و غرب پس از بسط و امور کشاورزی از اهم کارهای تجاری و اقتصادی در دوره ساسانی بوده است به ویژه آن‌که ایران علاوه بر مصنوعات تولیدی قابل ملاحظه خود، واسطه و رساننده مصنوع و کالاهای شرق و غرب آسیا نیز بوده و از این لحاظ موقعیت خاص و ممتازی داشته است.»

مصرف ابریشم ممالک امپراتوری روم از ایران تأمین می‌شد. امیانوس می‌نویسد «در قرن چهارم میلادی حتی پست‌ترین مردم روم، لباس ابریشمی می‌پوشیدند و تمام ابریشم‌های مصرفی روم از ایران صادر می‌شد زیرا ابریشم، چین و هند در انحصار ایران بوده است. فرآورده‌های عمده و کالاهای صادره آن دوره اعم از این که در خود حوزه شاهنشاهی موجود بوده و ساخته می‌شد یا آنهایی که در سایر نقاط تهیه و از راه ایران توسط تجار ایرانی به سایر کشورها رفته غیر از طلا، نقره، مس، بلور، مرجان، وسمه، پوست، پر مرغ، جواهرات سوریه، انواع پارچه‌های ابریشمی، قالی‌های کار ایران و بابل، زری دوزی،

هر قدر زمان بیشتری بگذرد و دامنه اکتشافات مبسوط‌تر گردد، ارزش و تابندگی تمدن ایران در زمان ساسانیان بهتر نمایان می‌شود. اثرات این هنرها پانزده قرن است که چون آفتابی درخشان بر تارک بخش مهمی از قاره پهناور آسیا تا کرانه‌های مدیترانه و دریای هند تابان و نافذ است.

نه تنها در این دوره و زمانه، ارزشش و اهمیت این حکومت مشهود گردیده بلکه تاریخ‌نویسان و محققین اسلامی نیز کم‌وبیش با احترام و ستایش از آن یاد کرده‌اند. در خلاصه العجائب نوشته شده «مردمان کلیه ممالک به برتری ایرانیان بر خویشان معترف بودند. قانون مملکت‌داری، آیین بدیع در جنگ، هنرمندی در استعمال رنگ‌ها و آماده کردن خورش‌ها و آمیختن داروها، شیوه پوشش، نظام اداره ولایات، مواظبت در نهادن هر چیزی به جای خویش، انشاء رسائل و مقالات، تیزهوشی، پاکی و پاکیزگی، درستی و راستی، احترام و تکریم شاهان، این همه در میان ایشان به نهایت کمال و مایه اعجاب و تحسین دیگران بود، تواریخ آنان برای هر کس که پس از ایشان بخواهد جهاننداری کند، دستور و پیشوای خوبی خواهد بود.»

به هر حال به گفته تاریخ‌نویسان دوره چهارصد و بیست و پنج‌ساله ساسانیان، بعد از دوره هخامنشی

به تمام مغرب زمین تا گل می‌رفت با آن که مشکل است پارچه‌ای از آن زمان باقی مانده اما بیش از ۶۰ قطعه نمونه پارچه‌های ساسانی در موزه‌های دنیا موجود است که معرف ترقی این صنعت در آن دوره و برای متخصصین فن، راهنمای خوبی می‌باشد. علت وجود این قطعات پارچه در کلیساهای اروپایی که بعدها از آن‌جا به موزه‌ها منتقل شده این است که چون در آن ایام، اغلب اشیاء در پارچه پیچیده و فرستاده می‌شد به همراه اشیاء در معابد و کلیساهای نگهداری گردیده است و به‌علاوه پارچه‌های بافت و طرح ایران به قدری در اروپا شهرت داشته که اغلب برای روپوش قبور سلاطین و بزرگان از پارچه‌ها و قالی‌های ایرانی استفاده می‌شد و مقداری از آن پارچه‌ها، باقی مانده و زینت بخش موزه‌هاست. در موزه ارمنستان، قطعه پارچه قلابدوزی موجود است که از عالی‌ترین پارچه زمان ساسانی می‌باشد و روی این پارچه خروس بزرگی با رنگ‌های مختلفی درون دایره‌ای نقش گردیده است. قطعه پارچه دیگری نیز در برلین وجود دارد که قبلاً در یکی از کلیساهای برلین برای بستن اشیاء مقدس به کار می‌رفته و روی آن دواپری منقوش است که سر گراز درون آن مشخص است.

تصویر شماره ۲- نمونه‌ای از قلاب‌دوزی

گلابتون و گلابتون‌سازی

مراحل ساخت نخ گلابتون: مواد اولیه عبارتند از طلای ۲۴ عیار، نقره صد درصد و ابریشم طبیعی به قطر ۰/۰۵ میلی‌متر که بنابر موارد مصرف گلابتون به صورت یک لا یا دولا استفاده می‌شود. مرحله اول-عیار کردن و ذوب نقره: نقره خالص و

خام بسیار نرم و در مقابل کشیدگی کمی ضعیف است به همین دلیل به ازای هر هزار گرم نقره، ۲/۵ گرم مس خالص به آن افزوده و نقره ذوب شده قالب‌گیری می‌شود. سپس این مکعب نقره‌ای را آهنگری می‌کنند تا به شکل مفتول گردی با طول تقریبی ۲۵ و قطر ۲/۵ درآید.

مرحله دوم- آماده کردن طلا: طلای ۲۴ عیار به صورت شمش تهیه می‌شود و با چکش و سندان به دفعات ضربه می‌خورد تا به شکل ورق نازکی با ضخامت ۰/۰۴ در آید.

مرحله سوم- تمیز کردن شمش استوانه‌ای: در مراحل ذوب و آهنگری نقره، مقداری مواد ناخالص روی آن رسوب می‌کند که مانع از چسبیدن طلا می‌شود.

این اضافات به کمک یک سوهان از روی شمش زدوده می‌شود. سوهان کاری نقره موجب ایجاد شیارهایی روی سطح آن می‌شود که چسبیدن طلا را تسهیل می‌کند.

مرحله چهارم- چسباندن طلاروی نقره: این مرحله یکی از دو مرحله حساس گلابتون‌سازی است. می‌توان گفت در مرحله چسباندن طلا روی نقره، استادکار دقت و توجه زیادی به خرج می‌دهد تا نتیجه کار مطلوب شود. چگونگی کار به این شکل است که ورقه‌های طلا با طولی کمتر از محیط استوانه نقره‌ای دور نقره سوهان خورده، پیچیده می‌شود به طوری که لبه‌های آنها با هم همپوشانی داشته باشند.

روی آنها نخ پنبه‌ای می‌پیچند به طوری که تمام سطح نقره توسط طلا پوشانده شود و طلا محکم روی نقره قرار گیرد. سپس آن را درون زغال چوب آفروخته قرار می‌هند.

زمانی که نخ‌های روی طلا و نقره سوخت و خاکستر شد، آن‌را از بین آتش برمی‌دارند و سنگ یشم را به آرامی رویش حرکت می‌دهند تا طلا کاملاً روی نقره بچسبند. زمانی که یشم‌کشی به پایان رسید، محصول آماده است.

مرحله پنجم- آهنگری: در این مرحله شمش به دفعات حرارت می‌بیند و به همان صورت گرم چکش می‌خورد و آهنگری می‌شود تا به طولش اضافه و

از قطرش کاسته شود. در این مرحله طول نقره ۲ میلی‌متر و قطر آن یک سانتی‌متر است. **مرحله هشتم- حدیده کشی یا کشش و باریک کردن سیم‌های نقره‌ای با روکش طلا:** در این مرحله از قطر مفتول کاسته و به طول آن اضافه می‌شود.

تفاوت این مرحله با مرحله آهنگری به دو علت است. ۱- آهنگری به صورت گرم و حدیده کشی به صورت سرد انجام می‌شود. ۲- آهنگری با ضربه زدن و حدیده کشی با تحت فشار قرار دادن و کشیدن، عمل باریک کردن را انجام می‌دهد. (در مراحل اولیه حدیده کشی) مفتول پس از چند مرحله به شکل تصویر شماره ۱۸ در می‌آید.

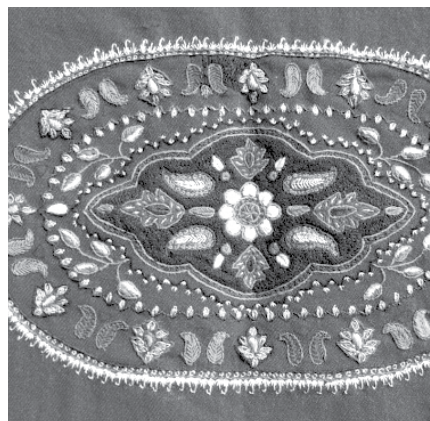
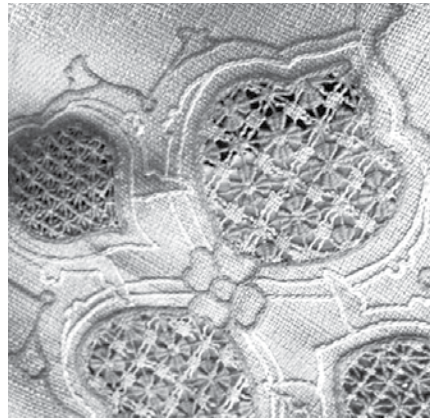
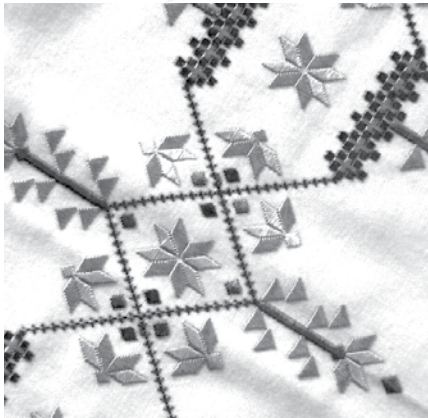
مرحله نهم- باریک کشی: مراحل اولیه ضخیم کشی تا قطر یک میلی‌متر انجام شده و بعد از آن مرحله باریک کشی انجام می‌شود. در این مرحله نیز همان عمل حدیده کشی ادامه می‌یابد با این تفاوت که قطر مفتول بسیار کمتر است و بدون فشار زیاد، می‌توان این کار را انجام داد.

عملیات حدیده کشی تا زمانی ادامه پیدا می‌کند که قطر طلا و نقره به ۰/۰۸ میلی‌متر و طول مفتول هزار گرمی نقره به ۲۰ هزار متر برسد.

مرحله هشتم- کوبیدن و نواری کردن سیم نقره‌ای با روکش طلا: سیم ۰/۰۸ میلی‌متر را باید قبل از کوبیدن باز هم حرارت داد تا حالت نرمی پیدا کند. مراحل حرارت دادن اساسی‌ترین مرحله کار به شمار می‌آید.

در این مرحله سیم به دور یک لوله مسی پیچیده می‌شود و درون لوله با زغال آفروخته پر می‌شود تا به صورت غیرمستقیم حرارت ببیند و نرم شود. پس از نرم شدن آن را از بین دو غلتک عبور می‌دهند تا به صورت نواری باریک در آید. این نوار نقره‌ای کوبیده شده به همین صورت قابل دوخت روی پارچه یا تور است.

مرحله نهم- پیچیدن نوار نقره روی نخ ابریشم: در این مرحله به کمک دستگاهی ویژه، این نوار باریک را روی ابریشم می‌پیچند تا نخ گلابتون تهیه شود. زری بافی و پارچه‌های زربفت و مصرف گلابتون در

آنها در تاریخ اوج فراوان داشته و در موزه‌های جهان در تجلی و مایه مباحث است. تمام اروپائیان ابهت و ارزش مخصوصی را برای این نوع کالا در نظر دارند و در نگهداری پارچه‌های فوق بسیار کوشا هستند ولی با توجه به افول زری‌بافی و گلابتون دوزی، بی‌توجهی مسئولان مربوط به این دستاورد مهم، عدم پشتیبانی از هنرمندان و تولیدکنندگان، عدم سرمایه‌گذاری مناسب و به موقع با باز گذاشتن دروازه‌های مملکت به روی تولیدات خارجی و همچنین ورود نخ‌های گلابتون تقلبی خارجی و ارزان قیمت و بی‌کیفیت از کشورهایی مانند چین، پاکستان و ... امروزه تهیه نخ‌های گلابتون رو به زوال گذاشته و حتی از اندک توجهی که به رشته‌هایی مانند زری‌بافی یا انواع رو دوزی‌های با نخ‌های طلا و نقره میبذول شده نیز محروم مانده است.

یکی از هنرمندان و اساتید معروف با همان شیوه سنتی به تهیه و تولید نخ‌های گلابتون می‌پردازد. او که تنها بازمانده از جمع هنرمندانی است که روزگاری با مهارت و چیرگی بسیار، نخ‌های زرین تولید می‌کرد تا هنرمندان زری‌باف و زری‌دوز بتوانند آثار ارزشمندی خلق کنند؛ امروزه از نابودی این هنر رو به زوال بیمناک است.

بی‌تردید اگر هنرمندانی چون او نبودند و ماده اولیه این تولیدات (زریت سنتی و رو دوزی) را فراهم نمی‌آوردند هرگز شاهد بافتن پارچه‌های برجسته و گرانبهایی در تاریخ نساجی سنتی ایران نبودیم. وی به‌عنوان آخرین پرچمدار تولید این هنر که تمام عمر خود را صرف یادگیری، آموزش و تولید نخ‌های گلابتون کرده، هنوز هم با همان روش سنتی که در خانواده خود به صورت موروثی آموخته، کار می‌کند. او حتی اقدام به طراحی و ساخت برای ابزارهای تهیه نخ‌های گلابتون با شیوه سنتی کرده که نشان از علاقه‌مندی و مهارت وی و همچنین تجربه سالیان دارد. برای مثال ایشان مبادرت به ساخت دستگاهی کرده که نخ نقره یا طلا را روی نخ ابریشمی می‌پیچاند. امروزه تنها کارگاه گلابتون سازی سنتی کشور در محل موزه گنجینه هنرهای تزئینی اصفهان دایر است و گلابتون به صورت بسیار محدود توسط

استاد هنرمند تولید می‌شود.

رو دوزی‌های سنتی در ایران

سوزن دوزی هنر آراستن پارچه‌های ساده با استفاده از نخ‌های رنگارنگ با سوزن و قلاب دوزی است. سوزن دوزی‌های ایرانی انواع گوناگون دارد. اگرچه در این مورد بحث‌های جسته و گریخته‌ای انجام شده و نوشته‌های تحقیقاتی موجود درباره سوزن دوزی از سطوری پراکنده در برخی از کتابخانه‌ها و کتاب‌ها تجاوز نمی‌کند. در این پژوهش ابتدا کلیاتی درباره رو دوزی‌های انجام شده سنتی بیرجند و برخی شهرهای خراسان عرضه و سپس از شهرهای دیگر نمونه‌ای گفته خواهد شد.

تاریخچه رودوزی در ایران: رودوزی پارچه در قرن چهارم میلادی از بیزانس به اروپا راه یافت. حدود قرن دوازدهم تا چهاردهم میلادی جهت تزئین منسوجات مصرفی در کلیساها به کار رفت و در همین زمان به اوج اعتلای خود رسید به طوری که دیرها و صومعه‌ها مراکز اصلی تهیه قطعات پارچه‌های رو دوزی شده

بود. کارگاه‌های بسیاری نیز در کشورهای مختلف اروپایی برپا گردید. نخ‌هایی که در این دوره به کار می‌رفت، اغلب خشن و بی‌رنگ بودند و هیچ تنوعی نداشتند.

در آغاز قرن سیزدهم میلادی و هنگامی که جنگجویان صلیبی باز می‌گشتند، نمونه‌های زیبا از رودوزی‌های مشرق زمین را همراه خود بردند که به تبع آن تقاضا برای گلدوزی‌های ظریف و رنگارنگ افزایش یافت و شیوه تازه‌ای به نام آپلیکه یا گلدوزی پدید آمد.

در اواخر قرن چهاردهم میلادی، مروارید دوزی و پولک دوزی ابداع شدند و همراه با رنسانس، سوزن فلزی که احتمالاً از ابداعات هندی بود، برای نخستین بار در بازار عرضه شد و امکانات فنی این هنر را به میزان قابل ملاحظه‌ای افزایش داد.

سابقه رو دوزی در ایران:

در بقایای تخت جمشید و در کاوش‌های شوش، لباس درباریان و سربازان را به صورت برجسته نمایانده‌اند. بر همین اساس بسیاری از کارشناسان

می‌کنند مانند گلابتون دوزی، دهیک دوزی، نقده دوزی، سرمه دوزی، ملیله دوزی

۴- سوزن دوزی‌هایی که با جابجا کردن و بیرون آوردن تار و پودهای پارچه انجام می‌شود مانند چشمه دوزی، پرده دوزی

۵- سوزن دوزی‌هایی که نخ در تزئینی آنها نقشی ندارد و از چیزهای دیگر برای تزئین استفاده می‌کنند مانند پولک دوزی، یراق دوزی، مروارید دوزی، منجوق دوزی، سنگ دوزی، زنجیره دوزی و پیله دوزی

تعریف مفاهیم

ملیله دوزی: ملیله رشته‌های تاب داده و پیچیده از زر و سیم و تار یا پود از نقره و طلا باشد که میانش مانند لوله خالی است. اگر تار نقره‌ای یا طلایی باشد که در آن سوراخ سوزن برود، گلابتون و اگر پهن باشد نقده و اگر میان خالی باشد ملیله گویند.

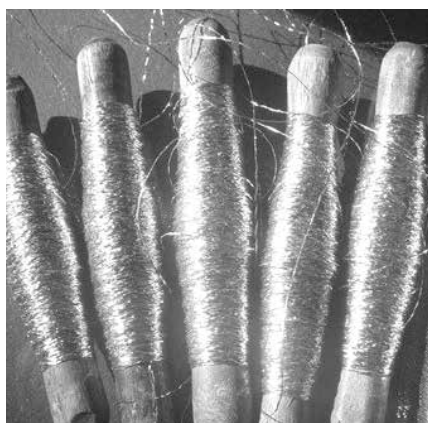
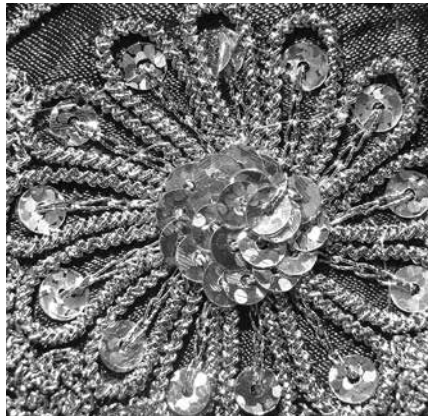
بر اساس شواهد قدمت این دوخت به ۲۵۰۰ تا سه هزار سال پیش می‌رسد. زری دوزی و دوختن نقوش و خطوط موازی یا زری دوزی بر شلوار در زمان هخامنشیان معمول بوده است اما آن چه دقیقاً گویای استفاده از ملیله دوزی در تزئین لباس و پارچه است، تکه‌های پارچه‌ای است که از شرق ایران کنونی به دست آمده است. این آثار چند تکه ملیله دوزی و قلاب دوزی است که به نظر می‌رسد مربوط به دوره اشکانیان باشد.

در این مورد، نمونه نقش یک درخت ملیله دوز شده دیده می‌شود. این هنر زیبا و ظریف با گذشت زمان، دوران تکامل خود را طی کرده و برخی از هنرمندان بعدها با مروارید هم ملیله دوزی کردند.

ملیله دوزی در قرن شانزدهم و هفدهم میلادی در تمام ایران رواج داشت که بیرجند هم از این امر مستثنی نبود.

سالخوردگان، این هنر را به خوبی می‌شناسند و آن را از اجداد خود آموخته‌اند که مواد اولیه ملیله، پارچه‌های مخمل یا ترمه، نخ، سوزن و منجوق است. نقوش مورد استفاده در ملیله دوزی عبارت است از گل ترنجبی، بته جغه، گل و بوته سروی، اشکال هندسی

و ...

گلدوزی‌های بسیار ظریف می‌دوختند که شاید همان پته دوزی فعلی باشد. ملیله دوزی در قرن شانزدهم و هفدهم میلادی در تمام نقاط ایران رواج داشت و در قرن نوزدهم عده زیادی از مردم به گلدوزی و قلاب دوزی بر لباس، رومیزی و پرده دوزی می‌پرداختند.

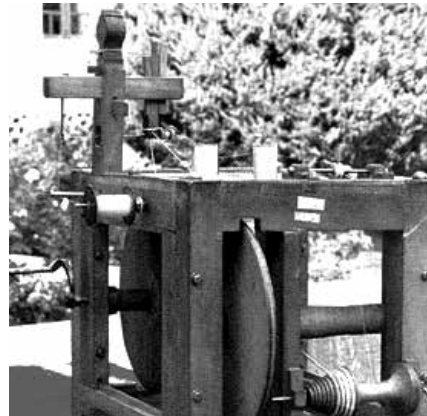
طبق شواهد به دست آمده در بیرجند از قرن هفدهم میلادی، ملیله دوزی و گلدوزی رایج بوده و آثاری از آن زمان به جا مانده است.

انواع سوزن دوزی: سوزن دوزی را می‌توان به پنج گروه تقسیم نمود:

۱- سوزن دوزی‌هایی که به سبب پر کاری، زمینه اصلی آن مشخص نیست و نخ‌های رنگی دوخت شده زمینه تازه و پر از نقش و نگار پدید آورده است مانند قلاب دوزی

۲- آثاری که سوزن دوزی قسمتی از زمینه را پر کرده و بخشی از زمینه اصلی بدون تزئین است. مانند ابریشم دوزی، خامه دوزی، قیطان دوزی

۳- رودوزی‌هایی که با نخ فلزی پارچه را تزئین

برجستگی نقوش لباس‌ها را نشانه تزئینی آنها بر شیوه گلدوزی دانسته‌اند.

افزون بر این تعداد زیادی مجسمه سنگی با لباس‌های فاخر تزئین شده نیز به دست آمده که همگی گواه کاربرد روزه دوزی در عهد باستان است.

قدیمی‌ترین اثر گلدوزی به شیوه ایرانی که اینک در دست است از دوره سلجوقیان باقی مانده است. در این اثر تأثیر طراحی و فن اجرای چینی به خوبی مشهود است.

در دوره سلطه مغولان بر ایران، تأثیر نفوذ هنر چینی بر گلدوزی‌های ایران گسترش بیشتری یافت و پس از تیمور گورکانی با به کار گرفتن عده‌ای از سوزن دوزی‌ها در دربار خویش در سمرقند موجب تداوم این روند شده است.

پیشرفت رو دوزی در عصر صفویه به قدری سریع و همه جانبه بود که نه تنها نفوذ هنر چینی را قطع کرد بلکه رقیب جدی برای تولیدات چینی به حساب می‌آمد.

به نوشته مارکوپولو در همین دوره زنان کرمانی